

ЗАГАЛЬНА ІСТОРІЯ

УДК 27-788:930.85«03/14»

Мінець Ю. О.

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ВІЗАНТІЙСЬКОГО ЧЕРНЕЦТВА ЗА ПОСТАНОВАМИ ВСЕЛЕНСЬКИХ ТА ПОМІСНИХ СОБОРІВ IV–IX ст.

У статті простежено історію становлення і розвитку раннього християнського чернецтва за постановами Вселенських та помісних соборів. Зокрема увага акцентується на змінах статусу чернецтва в структурі Християнської Церкви.

Історія церкви стає одним із пріоритетних напрямів сучасних досліджень. У цьому контексті важливою є проблема виникнення та розвитку такого соціо-релігійного феномену, як християнське чернецтво, що зародилося і розквітло на теренах Візантійської імперії.

Історії чернецтва присвячено чимало робіт, але це здебільшого праці XIX – початку XX ст. [1]. У радянську добу зазначені питання залишалися поза увагою вітчизняних дослідників з огляду на декларований в науці атеїзм. Лише останнім часом, у зв'язку з плюралізацією наукової та ідеологічної сфер сучасного українського суспільства, почали з'являтися окремі праці, присвячені історії чернецтва [2]. Таке джерело, як постанова Вселенських і помісних соборів, досі вповні не використовувалося для послідовного дослідження історії становлення візантійського чернецтва. Дослідження важливе через поширення в пострадянському суспільстві уваги до культурних цінностей і витоків релігії та духовності. Ці питання спонукають до широкого концептуального переосмислення феномену візантійського чернецтва.

Метою цієї роботи є дослідження історії становлення візантійського чернецтва IV–IX ст. На матеріалі постанов Вселенських та помісних соборів пропонується розкрити процес входження чернецтва в структуру офіційної Церкви, вдаючись до аналізу норм регуляції дисциплінарної (прийому в чернецтво, співжиття, подвижництва), правової (права і обов'язки ченців, монастирів), адміністративної (усталення внутрішньої структури управління монастирів, співвідношення з вищою церковною владою) сфер.

Законодавча діяльність Церкви, стосовно чернецтва, була набагато ширша й докладніша, ніж держави. За періодизацією П. Лашкарьова [3], з IV ст. н. е. починається новий етап у розвитку церковного права, основним джерелом до вивчення якого, на відміну від попереднього – апостольського (I – III ст.), є постанови Вселенських та помісних соборів [4]. Визначне місце I Вселенського собору в Нікеї у 325 р. зумовлюється тим, що його постанови вперше набули сили закону [5]. Постанови Вселенських соборів, що стосувалися безпосередньо християнської віри, надавали віросповіданню строгість та точність, називались догматами, а ті, що регулювали зовнішній лад церковного життя, стверджували його порядок та устрій, – канонами. За уявленнями церковних каноністів, постанови соборів мають вищу міру обов'язкової сили, яку надає подвійний авторитет церковної та державної влади, а світські закони приймаються лише державною владою [6].

Для формування канонів візантійської Церкви важливими були постанови таких помісних соборів, як: Анкирського (314–315 рр.), Неокесарійського (315 р.) Гангрського (340 р.), Антиохійського (341 р.), Лаодикійського (364 р.), Сардинського (347 р.), Константинопольського (394 р.), Карфагенського (419 р.), Константинопольського двократного (861 р.), Константинопольського в храмі Премудрості Слова Божого (879 р.) [7]. Вони, хоча і не отримали затвердження від імператорів, фактично мали силу закону, зокрема, ввійшли у Номоканони Іоанна Схоластика та патріарха Фотія [8].

Досить звичним є уявлення про те, що чер-

нецтво являє собою невід'ємну частину ієрархії Християнської Церкви. Проте так було не завжди, на певних етапах чернеца та власне церковна організація складно й невизначено співвідносилися між собою [9]. Важливим для розуміння становлення східнохристиянського чернецтва є дослідження процесу поступового входження його в церковну управлінсько-адміністративну структуру – а відтак і підпорядкування одного іншому, що знайшло втілення як в правовій регуляції Церквою чернечого життя в організаційному плані, так і в сфері побутового усвідомлення, суспільного сприйняття і розуміння чернецтва як ланки церковної структури. Нашим завданням є на матеріалі постанов Вселенських і помісних соборів простежити, наскільки часто, послідовно і цілеспрямовано Християнська Церква, яка з IV ст., – спочатку едиктом Галерія (311 р.), згодом Міланським едиктом (313 р.), що підтверджував і розвивав його положення, – перетворювалась з *ecclesia pressa* на дозволена, а згодом панівну Церкву [10], вдавалась до регуляції чернечого життя, прав, обов'язків ченців і монастирів, формування управлінської та організаційної структури, що призвели до усталення чернецтва як інтегрованої частини Церкви.

По-перше, варто розглянути перелік Вселенських і помісних соборів, постанови яких (канони і догмати) набули сили закону. Підтвержені подвійною підтримкою державної та церковної влади, постанови Вселенських соборів із самого початку набували беззаперечного авторитету. Постанови 8-ми найголовніших помісних соборів наприкінці VII ст., за правління Юстиніана Ринотмета на Трульському соборі (691 р.) [11], були піднесені до стану позитивних церковних законів і оголошені нарівні з постановами Вселенських соборів. Пізніше до цієї ж категорії були приєднані правила Константинопольського двократного собору (861 р.) та Константинопольського, що проходив у храмі Премудрості Слова Божого (879 р.) [12]. Тому загальний перелік соборів, постанови яких набули сили закону, включає 7 Вселенських та 10 помісних соборів:

1. Анкирський собор (314–315 рр.) – 25 постанов;
2. Неокесарійський собор (315 р.) – 15 постанов;
3. I Вселенський собор в Нікеї (325 р.) – 20 постанов;
4. Гангрський собор (340 р.) – 21 постанова;
5. Антіохійський собор (341 р.) – 25 постанов;
6. Сардинський собор (347 р.) – 20 постанов;
7. Лаодикійський собор (364 р.) – 60 постанов;

8. II Вселенський собор у Константинополі (381 р.) – 7 постанов;

9. Константинопольський собор (394 р.) – 1 постанова;

10. Карфагенський собор (419 р.) – 147 постанов;

11. III Вселенський собор в Ефесі (431 р.) – 8 постанов;

12. IV Вселенський собор у Халкідоні (451 р.) – 30 постанов;

13. V Вселенський собор у Константинополі (553 р.) – постанов не було;

14. VI Вселенський собор у Константинополі (680 р.) – 102 постанови;

15. VII Вселенський собор у Нікеї (787 р.) – 22 постанови;

16. Константинопольський двократний собор (861 р.) – 17 постанов;

17. Константинопольський собор, що проходив у храмі Премудрості Слова Божого (879 р.) – 3 постанови [13].

По-друге, слід з'ясувати, наскільки часто і глибоко ці канони вдаються до регуляції чернечого життя, приписують йому певні норми, правила. Анкирський собор 314–315 рр. у своїх 25 правилах регулює норми поведінки для мирян та священників, єпископів, інших чинів кліру; засуджуються колишні ідолослужителі; приписуються покарання за гріхи (ступінні покаєння, епитимії, відлучення) [14]. Конкретних згадок про чернецтво немає, але 19-те правило присвячене контролю над обітницею цноти: «Давшие обет девства и нарушившие обет, да исполнят епитимью двоебрачных. Девам же, соединяющимся жительством с некими, аки с братьями, мы сие възбраняем» [15].

У правилах наступних соборів – помісного Неокесарійського (315 р.) [16] та I Вселенського в Нікеї (325 р.) [17], не зустрічаємо жодних згадок про чернецтво. Натомість вже Гангрський помісний собор 340 р. [18] майже цілком присвячений регуляції обітниць (нехай до цих обітниць вдавалися ще не ченці, а миряни, але, зрештою, вони мали безпосередній вплив на подальше становлення чернецтва). 21-м канонам собору розподіляє подвижництво на дозволене і бажане та на недозволене: «Сие же пишем, поставим преграды не тем, которые в церкви Божьей по писанию подвижничествувати желают, но тем, которые подвижничество приемлют в повод гордости, возносятся над живущими простои вопреки писаниям и церковным правилам вводят новости, и да речем вкратце, желаем, да бывають а церкви все принятая от Божественных писаний и апостольских преданий». Зокрема,

забороняється засуджувати вірну дружину (1-ше правило), людину, що споживає м'ясо (2-ге правило), одружених (9-те, 10-те правила), тих, що носять загальноприйнятий або зручний та дорогий одяг (12-те правило). Заради подвижництва та відлюдництва не дозволяється залишати чоловіка (14-те правило), дітей (15-те правило), батьків (16-те правило); забороняються неприйняті офіційною Церквою пости (18-те, 19-те правила). Забороняється, заради позірного подвижництва жінкам носити чоловічий одяг (13-те правило) та стригти волосся (17-те правило). Отже, те, що офіційна Церква вдалася до такої послідовної регуляції подвижництва та обітниць свідчить про їх поширеність у тогочасному суспільстві, хоча вони ще організаційно не усталилися в чернецтві.

Антиохійський [19] та Сардинський [20] помісні собори не містять жодних норм, що регулювали б чернече життя. З 60 правил Лаодикійського собору [21] у двох ми вперше зустрічаємо безпосереднє вживання понять «монах», «лицо... из монашеского чина», що стосується заборони входити в корчму (24-те правило) та митися в лазні з жінками (30-те правило).

II Вселенський собор у Константинополі [22] та Константинопольський помісний собор (394 р.) [23] не містять відомостей про чернецтво. Але вже постанови Карфагенського собору (419 р.) [24] згадують про «дев, посвященных Богу». Вочевидь, ця категорія осіб, належних до Церкви, на той час вже усталася, адже детально регулюється їх підпорядкованість «отцям» за «попечением епископа», а за його відсутності – «честнейшим женам» (53-те правило). За 91-м правилом цього ж собору: «...аще кто приемлет кого-либо из чужого монастыря, и восхочет произвести его в клир или поставит игуменом своего монастыря: то епископ, так поступающий, да будет удален от общения с прочими и да ограничится общением токмо со своею паствою, а тот, да не останется ни клириком, ни игуменом». У цьому правилі ми вперше, з усіх вищезазначених соборів, зустрічаємося, по-перше, з усталеною структурою монастиря як організаційної форми чернецтва – їх наявність, чисельність, управління игуменами; по-друге, підпорядкованість церковній владі – епископ ставить игумена; монастирі бувають «свої» (у власній єпархії) та «чужі»; канон визначає санкції з боку офіційної Церкви.

Постанови III Вселенського собору в Ефесі не згадують про ченців та монастирі [25]. Але з 30 канонів IV Вселенського соборів в Халкідоні значна їхня кількість присвячена вже доволі

докладній та всебічній регуляції чернечого життя [26]: усталюється вживання поняття «монах» (2-ге правило забороняє їм бути посередниками при посвяченні єпископами в клір осіб за гроші); визначається дозволена і недозволена поведінка та діяльність ченців (3-те, 7-ме, 16-те, 18-те правила); регулюються правила заснування монастирів, норми життя ченців, прийому в чернецтво (4-те правило); підпорядкування ченців та кліру монастирів, богоугодних закладів, храмів єпископам (8-ме, 23-те правила). Регулювалися офіційні засади діяльності монастирів – при посвяченні кліриків їм визначалась церква, монастир, храм, де вони мають служити (6-те правило), а раз освячені монастирі мають залишатися монастирями завжди – зберігати своє майно (24-те правило) [27]. Отже, постанови IV Вселенського собору вже більш-менш послідовно вдаються до регуляції основних норм чернечого життя.

V Вселенський собор у Константинополі правил не залишив, лише підтвердив попередні [28]. VI Вселенський собор поряд з іншими питаннями докладно регулює чернече життя: знову зустрічаються згадки про «жен, Богу посвященных» (4-те правило); визначаються норми поведінки ченців – заборона ходити на кінські змагання, весілля, ігри (24-те правило); замислювати та таємно домовлятися про щось (34-те правило); ночувати жінкам у чоловічому, а чоловікам у жіночому монастирі (47-ме правило); митися в лазні ченцям і взагалі чоловікам-християнам з жінками (77-ме правило); докладно контролювався вихід ченців та черниць за межі монастиря (46-те правило); встановлювалося покарання за порушення певних обмежень (44-те правило). Канони регулюють прийняття в чернецтво – визначають вік (40-ве правило), церемонію постригу (45-те правило), зазначають, що жоден попередній образ життя не є перепорою для щирого бажання стати ченцем (43-те правило); крім того, у монастир має бути відведена дружина новопоставленого єпископа (48-ме правило). Контролюються чернечі обітници – затворництво (41-ше правило) та пустинництво (42-ге правило). Ченці і монастирі, як вже було визначено раніше, підпорядковувалися єпископам, а раз освячені монастирі мають залишатися монастирями завжди (49-те правило) [29]. Отже, на кінець VI ст. офіційна Церква вже бачила в чернецтві цілком підпорядковану собі структуру, і цей погляд вже був усталений.

Ця тенденція простежується і за канонами VII Вселенського собору в Нікеї [30]. До вищеокреслених норм чернечого життя, що регулюва-

лися Церквою, додавалася заборона єпископам та ігуменам приймати в чернецтво за гроші (4-те, 19-те правила); канон проти іконоборства ченців (9-те правило); призначення єпископам іконома в кожному монастирі (11-те правило); контроль за збереженням монастирських земель та майна (12-те правило) і тим, щоб монастирі лишалися завжди монастирями (13-те правило); усталюється внутрішня організація монастиря: керує ігумен, призначений єпископом і підпорядкований йому, з його дозволу ігумен призначає читців (14-те правило); ченцям забороняється без дозволу єпископів створювати молитовні будинки (17-те правило); підтверджується неприпустимість присутності жінок в монастирях чи при єпископах (18-те правило), існування подвійних монастирів; забороняється розмовляти наодинці ченцям і черниціям, ночувати відповідно в жіночому чи чоловічому монастирях (20-те правило), виходити поза межі монастиря без дозволу ігумена (21-е правило); дозволяється їсти разом тільки «некоторым богобоязненным и благоговейным мужам и женам дабы и сие общение трапезы вело к назиданию духовному», а ночувати під час мандрівки в гостинному дворі, приватному будинку тільки за крайньої потреби (22-ге правило) [31].

Канони Константинопольського двократного помісного собору 861 р. докладно регулюють економічний стан монастирів, контроль за їх маєтками, господарством (1-е правило); необхідність ченцям суворо дотримуватися відповідного життя, виконувати устав, підпорядковуватися особі «долженствующего прияти его к себе послушание... и восприяти попечение о душевном его спасении» – ігумену чи старцю (2-е правило). 3-тє правило засуджує ігуменів, що не піклуються про спасіння ченців; 4-тє – ченців, що самовільно переходять із монастиря в монастир або у світське середовище (це дозволено лише з вказівки єпископа); 5-тє регулює прийняття в чернецтво – необхідність трирічного випробувального терміну; все майно нового ченця передається монастирю (6-тє правило); забороняється єпископам збагачувати монастирі за рахунок розорення єпископій (7-тє правило). 17-тє правило вказувало, щоб ченці або миряни не одразу були посвячені в єпископа, а поступово мали пройти всі необхідні сходинки. З трьох канонів Константинопольського собору 879 р., 2-е правило забороняє єпископу чи іншому архієрею, що вирішив повернутися в чернечий образ, залишати собі служіння в єпархії [32].

Отже, християнське чернецтво, яке має свої витоки серед деяких східних та іудейських куль-

тів, виникло в перші століття нашої ери. Звичного нам втілення – анахоретство (відлюдництво) чи спільне життя (лаври, кіновії) воно набуло в першій половині IV ст. в пустелях Єгипту – відоме подвижництво Св. Антонія та монастирі Св. Пахомія (Тавеннська пустеля), Аммона (Нитрська пустеля), Іларіона (Сирія, Палестина), Афанасія Александрійського. Новонароджене чернецтво бачило в собі певну альтернативу духовенству, яке з набуттям християнством статусу офіційної релігії дедалі менше потребувало вияву рис жертвності та мучеництва (цю думку зустрічаємо і у В. Лур'є) [33]. За постановами Вселенських та помісних соборів бачимо, як Церква, котру підтримувала держава, дедалі більше і більше накидала чернецтву свої вимоги, зрештою підпорядкувавши і включивши в його себе.

З проведеного аналізу можна зробити висновок, що до II половини IV ст. канони не тільки не регулюють чернече життя, а навіть не вживають самого слова «чернець» (певно, через його неусталеність у суспільному лексиконі). Лише у постановах Лаодикійського собору (364 р.) зустрічаємо поняття «чернець», а також згадки про внутрішній устрій монастиря. Певним чином усталюється регуляція чернецтва Церквою в постановах IV Вселенського собору (451 р.), а більш докладна регуляція простежується лише з кінця VII ст. – у постановах наступних соборів.

Зазначені факти свідчать про процес поступової інтеграції чернецтва в загальну церковну структуру. Одна з специфічних рис, притаманних візантійському чернецтву, яке тільки народжувалось в імперії, та, що спочатку всі монастирі ніяким чином не співвідносилися з церковною ієрархією, не займали в ній позицію однієї з ланок. Ця думка висловлювалась дослідниками неодноразово, зокрема, в монографіях П. Казанського [34], Ф. А. Терновського [35] зазначалося, що перші ченці були, по суті, мирянами; вони не мали священнослужительських чинів, не мали права правити службу; навіть літургію в монастирі виконував спочатку чужий священник, якого запрошували з найближчого міста. Вже пізніше священників почали обирати серед монахів, але служити такі могли тільки серед ченців, а не серед мирян. Християнська Церква, після надання їй офіційного статусу у Візантійській імперії, набула характеру вселенської, універсальної та навіть, у деякому сенсі, тотальної організації, що прагне уніфікувати та включити у свої структури всі близькі за метою чи діяльністю організації.

Отже, матеріали Вселенських і помісних со-

борів, які отримали силу закону, переконливо засвідчують послідовну та цілеспрямовану діяльність офіційної Церкви у регуляції чернечого

життя, прав та обов'язків ченців, організації управління у дисциплінарній, правовій та адміністративній сферах.

1. *Анатолій (Грицюк) (іером)* Исторический очерк Сирийского монашества до половины VI в.— К., 1911; *Дмитриевский А. А.* Восток Христианский. История Афона (911–1861).— СПб., 1894; *Казанский П.* История монашества на Востоке. Ч. 1.: Монашество в Египте. М., 1854; Ч. 2.: История православного монашества на Востоке.— М., 1856; *Казанский П.* Общий очерк жизни иноков Египетских 4–6 вв.— М., 1872; *Карсавин Л. П.* Монашество в средние века.— М., 1991; *Лебедев А. П.* Новые и старые источники первоначального монашества.— СПб., 1900; *Марен.* Константинопольское монашество.— СПб., 1899; *Михаил (іером)* Подвиг столпничества и столпники-подвижники в церкви.— К., 1901; *Сладкопевцев П. П.* Древние палестинские обители и прославившие их святые подвижники.— СПб., 1895–1896; *Сладкопевцев П. П.* Древние сирийские обители и прославившие их святые подвижники.— СПб., 1902; *Соколов И.* Афонское монашество в его прошлом и современном состоянии.— СПб., 1904; *Соколов И.* Состояние монашества в Византийской церкви половины IX до начала XIII в. (842–1204).— Казань, 1894; *Успенский П.* Первое путешествие в Синайский монастырь в 1854 г.— СПб., 1856; *Феодосий (Олтаржевский), архим.* Палестинское монашество 4–6 вв.— К., 1899.
2. *Иванов С. А.* Византийское юродство.— М., 1994; *Ісиченко І.* Египетське монашество.— К., 2002; *Лурье В.* Призвание Авраама. Идея монашества и ее воплощение в Египте.— СПб., 2000.
3. *Лашкарев П.* Право церковное в его основах, видах и источниках.— К., 1889.— С. 111.
4. Книга правил Святых апостолов, Святых Соборов Вселенских и поместных, и Святых Отцев.— М., 1893.
5. Деяния Вселенских соборов, изданные в русском переводе при Казанской духовной академии.— Т. 1–6.— Казань, 1859–1871.— Т. 1: Соборы: Никейский, Константинопольский первый, Эфесский; Т. 2: Собор Эфесский (окончание); Т. 3–4.: Собор Халкидонский; Т. 5: Собор Константинопольский второй; Т. 6: Собор Константинопольский третий; Деяния девяти поместных соборов, издаваемые при Казанской духовной академии в русском переводе.— Казань, 1877.
6. *Суворов Н.* Курс церковного права.— Т. I–II, ч. 1–2.— Ярославль, 1889–1890.— С. 224.
7. Деяния девяти поместных соборов, издаваемые при Казанской духовной академии в русском переводе.— Казань, 1877.
8. *Розенкамф Г. А.* Обзорение Кормчей книги в историческом виде.— СПб., 1839.; *Розенкамф Г. А.* О Кормчей книге. Введение к сочинению.— СПб., 1827; Кормчая (Книга) греческим языком Номоканон: словенским же Закону правила.— М., 1834.
9. *Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А.* Энциклопедический словарь.— СПб., 1896.— Т. XIX.— С. 725.
10. *Головащенко С.* Історія Християнства.— К., 1999.— С. 52.
11. *Лашкарев П.* Указ. соч.— С. 146.
12. Там само.— С. 147.
13. Деяния Вселенских соборов...
14. Книга правил Святых апостолов, Святых Соборов Вселенских и поместных, и Святых Отцев.— М., 1893.— С. 137 – 144.
15. Там само.— С. 143.
16. Там само.— С. 145–147.
17. Деяния Вселенских соборов...— Т. 1: Соборы: Никейский, Константинопольский первый, Эфесский.— С. 161–175.
18. Книга правил Святых апостолов...— С. 148–151.
19. Там само.— С. 152–162.
20. Там само.— С. 173–85.
21. Там само.— С. 163–172.
22. Деяния Вселенских соборов...— Т. 1: Соборы: Никейский, Константинопольский первый, Эфесский.— С. 263–271.
23. Книга правил Святых апостолов...— С. 149.
24. Там само.— С. 186 – 234.
25. Деяния Вселенских соборов...— Т. 2: Собор Эфесский (окончание).— С. 14–9.
26. Там само.— Т. 3–4.: Собор Халкидонский.— Т. 4.— С. 326–340.
27. Книга правил Святых апостолов...— С. 53–61.
28. Деяния Вселенских соборов...— Т. 5: Собор Константинопольский второй.
29. Книга правил Святых апостолов...— С. 75–97.
30. Деяния Вселенских соборов...— Т. 6: Собор Константинопольский третий.— С. 578–631.
31. Книга правил Святых апостолов...— С. 122–134.
32. Там само.— С. 250–265.
33. *Лурье В.* Указ. соч.— С. 54.
34. *Казанский П.* История монашества на Востоке. Ч. 1: Монашество в Египте.— М., 1854; Ч. 2: История православного монашества на Востоке.— М., 1856.— С. 203.
35. *Терновский Ф. А.* Греко-восточная церковь в период вселенских соборов.— К., 1883.— С. 176.

Yu. Minets

ORIGINS AND DEVELOPMENT OF BYZANTINE MONASTICISM ACCORDING TO THE ACTS OF THE WORLD AND LOCAL CHURCH COUNCILS IN THE FOURTH – NINTH CENTURIES

The article traces the origins and development of the early Christian monasticism according to the Acts of the World and Local Church Councils. We pay attention to the changes in the status of the monkhood in the structure of the Christian Church.